

Nespolehlivost jako klamavá narativní strategie

JIŘÍ HRABAL

Univerzita Palackého, Olomouc

ABSTRAKT

Vypravěčská nespolehlivost je v tomto příspěvku pojata jako interpretační rámec, který však nelze přijmout svévolně, ale pouze tehdy, obsahuje-li narativní text nerosrovnalosti, které lze nejlépe objasnit právě tím, že zpochybníme vypravěčovu spolehlivost. Rozdíl mezi vypravěčskou spolehlivostí a nespolehlivostí nelze podle autora příspěvku založit na „ne-dostatečnosti“ vypravěče (morální, kognitivní apod.). Vypravěč s určitým omezením se stává nespolehlivým až tehdy, je-li jeho „ne-dostatečnosti či omezení“ využito ke klamavé strategii při podání příběhu.

Stejně jako mnoho jiných naratologických pojmů je i *nespolehlivé vyprávění* pojem významově nestabilní. Nejenže se neustále objevují nové redefinice této kategorie, jejichž „odlišnost“ plyne z odlišnosti celkových pojetí narativu, ale proměňuje se i názor na to, jaký narativní jev má být vlastně touto kategorií pojmenován.

Dorrit Cohnová zjednodušuje v článku z roku 2000 „Discordant Narration“ návrhy na vymezení významu tohoto pojmu tak, že rozliší na jedné straně tzv. *faktickou nespolehlivost* („mylně informovaný nebo záměrně dezinformovaný vypravěč, jenž není ochoten či schopen říci, co se „skutečně“ odehrálo“; Cohn 2000, 307) a na straně druhé tzv. *ideologickou nespolehlivost* („předpojatý či zmatený vypravěč, který nás vede k tomu, abychom za příběhem, který vypráví, hledali význam odlišný od toho, který nám on sám předkládá“; Cohn 2000, *ibid.*).

Při přehlédnutí návrhů kategorie nespolehlivosti Yacobiové, Nunninga, Zerwec-ka, Olsonové, Phelana a mnohých dalších a zejména tváří v tvář konkrétním narativům je zřejmé, že Cohnové rozlišení zdaleka nedokáže identifikovat veškeré narativní jevy, které bývají prostřednictvím kategorie nespolehlivosti označovány.

Pro první případ – faktickou nespolehlivost – podržuje Cohnová termín nespolehlivost, pro případ druhý – ideologickou nespolehlivost – navrhuje termín nový, uvedený již titulem článku, a to tzv. *rozporné (discordant) vyprávění*. Jak vyplývá z mého příspěvku, považoval bych za prospěšnější ponechat kategorii nespolehlivosti právě spíše pro typ druhý, ačkoli bych jej vymezil odlišným způsobem. Nelze totiž říci, jak to činí Cohnová, že vypravěč nás vede k tomu, abychom hledali odlišný význam od významu, který nám on sám předkládá. Nespolehlivý vypravěč není zlo-

činec chorobně toužící po odhalení jeho výpovědi jako podvodné. Vedou nás k tomu spíše nesrovnalosti ve vypravěčově výpovědi, které se snažíme vyložit si tak, aby narativ dával smysl.

Ať už bychom však kategorii nespolehlivosti rezervovali v naratologickém pojmosloví pro první či druhý typ vymezený Cohnovou, nelze si nepovšimnout, že u vypravěčů mnoha konkrétních narativů nelze plně rozhodnout, zda je vypravěč nespolehlivý „fakticky“ či „ideologicky“, resp. zda vypravěče považovat za nespolehlivého či spolehlivého.

Jednak je nutno si uvědomit, že naše rozhodnutí označit vypravěče za nespolehlivého plyne z naší interpretace narativu, a jednak nesmíme opomenout, že účinek narativu může plynout právě z toho napětí vyvolaného nerozhodnutelností, zda vypravěče lze či nelze označit za nespolehlivého. Tato nerozhodnutelnost je účinkem toho, jak narativ funguje. Pokud bychom v případě takto fungujícího narativu označili vypravěče za nespolehlivého, pak by byla naše interpretace slabá.

Z toho plyne, že označujeme-li určité vyprávění za nespolehlivé, přijímáme určitý interpretační rámec. Pochopitelně však volba tohoto interpretačního rámce není něčím libovolným. Tento interpretační rámec uplatňujeme při interpretaci narativního textu tehdy, obsahuje-li vyprávění signály v podobě nesrovnalostí či rozporů v konstatacích o faktech fikčního světa či v jejich hodnocení či vysvětlení. Zjištěné nesrovnalosti pak můžeme uspokojivě objasnit právě tím, že zpochybníme spolehlivost vypravěčovy výpovědi, a to nám umožní – řečeno s Cullerem – „naturalizovat“ narativ. Rozpory v textu však v případě některých narativů mohou být úspěšněji vyřešeny přijetím jiného interpretačního rámce: a to tak, že se jedná o hru s literárními konvencemi, např. žánrovými (Tamar Yacobiová uvádí pět kritérií: genetické, generické, existenciální, funkční a hlediskové – viz Yacobi 2001). Pak rámec nespolehlivosti neuplatníme.

Je-li označení vypravěče jako nespolehlivého výsledkem volby určitého interpretačního rámce, pak je tato volba dobově a kulturně podmíněná – ostatně jako každý akt interpretace –, nikoli však libovolná.

Narativ musí splňovat následující podmínky, aby bylo možno zvolit interpretační rámec, který vypravěčovu výpověď pojímá jako nespolehlivou:

1. Nutnou podmínkou pro to, abychom mohli hovořit o vypravěčské nespolehlivosti, je přítomnost personalizovaného vypravěče. Na tom se řada naratologů shoduje. Personalizovaným vypravěčem nemusí být nutně vyprávěcí postava, tedy vypravěč homodiegetický, ale rovněž vypravěč, který sice ve vyprávěném příběhu přítomen není, ale personalizujeme jej z příznakových distinktivních rysů promluvy jako subjekt vypovídání.

Z toho důvodu nelze začlenit mezi díla představující „kánon“ nespolehlivých vyprávění Stevensonův *Podivný případ dr. Jeckylla a pana Hyda* (Stevenson 1965), jak to činí Bruno Zerweck v článku „Nespolehlivé vyprávění v dějinném kontextu: Nespolehlivost a kulturní diskurz v narativní fikci“. (Zerweck 2009: 47) Pouhou nepřítomnost informace, že pachatelem zlých skutků je špatné „já“ dr. Jeckylla materializované v těle pana Hyda, která sice zakládá napětí příběhu, nelze považovat za signál nespolehlivosti. Příběh je vyprávěn tak, aby byl napínavý a tajemný, proto je

výše uvedená informace nepřítomná, nikoli proto, že vypravěč nám úmyslně či neúmyslně podává klamný obraz o fikční skutečnosti. Nemá smysl zvažovat, zda nám vypravěč úmyslně zatajuje nějaká fikční fakta, neboť při konstituci fikčního světa vypravěčovy úmysly a motivace nebereme v potaz.

2. Aby bylo možno označit vypravěče za nespolehlivého, musí se jednat o narativ, který funguje jako vypravěčovo „zprostředkování“ fikčního světa, tedy jako vypravěčovo sdělení toho, co o vyprávěném příběhu ví. Vyprávění chápu primárně jako akt nastávání fikčního světa. Ne všechna vyprávění je vhodné považovat za akt zprostředkování fikčního světa, „zprostředkovanost“ je příznačná pouze pro určitý typ narativu. (Hrabal 2011) Nespolehlivost je však „zprostředkovaností“ podmíněna.

3. Model nespolehlivého vyprávění není aplikovatelný na narativy, které neprodukcují iluzivní svět příběhu. Sebereflexivní narativy, které neprodukcují příběh, ale jsou spíše vyprávěním o vyprávění, nemohou být označovány za nespolehlivé. Nespolehlivost vyžaduje přítomnost diskurzivní i diegetické složky.

4. Vypravěčova výpověď musí obsahovat nesrovnalosti v podání faktů fikčního světa, v jeho hodnocení, vysvětlení a vnímání, které znemožňují koherentní konstrukci příběhu.

Které z nesrovnalostí ve vypravěčově výpovědi však můžeme považovat za signály nespolehlivosti? Ne každá vypravěčem sdělená informace, kterou sledujeme z nějakého důvodu jako ve fikčním světě neplatnou, nutně zakládá vypravěčskou nespolehlivost. Je třeba zodpovědět základní otázku, co vlastně rozumím *spolehlivostí/nespolehlivostí* vypravěčovy výpovědi.

Pokud bychom uvažovali nad nespolehlivostí v gnozeologickém slova smyslu – totiž že vypravěč, je-li postavou fikčního světa, je nutně omezen svou situovaností ve fikčním světě, resp. přínáležitostí k fikčnímu světu a svými omezenými („lidskými“) poznávacími schopnostmi –, pak by byl takto vymezený pojem vypravěčské nespolehlivosti naprosto neúčinný, neboť by byl každý homodiegetický vypravěč nutně (předem, transcendentálně) nespolehlivý, tzn. byl by nespolehlivý pro své „lidsky omezené“ vnímání, pro svůj svetonázor apod.

Existují vypravěči, kteří však bývají považováni za méně spolehlivé či nespolehlivé proto, že jsou *ne-dospělí*, *ne-morální*, *ne-vidoucí*, *ne-normální* atd. – totiž že jejich morálně-volní vlastnosti či kognitivní schopnosti a zkušenosti nejsou takové, jako „u řádného dospělého člověka, který svět vidí, jak má“.

Domnívám se však, že tato *ne-dostatečnost* vypravěčů by neměla být považována sama o sobě za vypravěčskou nespolehlivost. Rozdíl mezi vypravěčem prvního typu a vypravěčem druhého typu nelze považovat za kategoriální na úrovni diskurzu, nezakládá distinkci mezi spolehlivostí a nespolehlivostí, protože první typ vypravěčů je vlastně v diegetické rovině rovněž omezený, jen v menší míře.

Vypravěčská nespolehlivost by se měla týkat diskurzivního aktu, nikoli jakési omezenosti vyprávěcích postav jakožto entit příběhu. Dětský vypravěč, vypravěč morálně pokřivený (vrah, válečný zločinec), vypravěč s nějakým způsobem omezenými poznávacími schopnostmi (nevidomý) a další nejsou primárně „nespolehlivými vypravěči“ (v tom smyslu, v jakém tuto kategorii používám na poli naratologie),

ale mohou se jimi stát a také jimi nezřídka bývají. Je-li například dětským vypravěčem prezentován fantaskní „dětský svět“, neoznačoval bych v tomto případě dětského vypravěče za nespolehlivého, přestože (resp. protože!) je zřejmé, že svět jím prezentovaný není ve fikčním světě „skutečností“. Avšak rozkrýváme-li z dílčích signálů za naivní výpovědi dítěte, že se dětská vyprávěcí postava vědomě dopouští na svých vrstevnicích násilí a skrývá to prostřednictvím své dětsky naivní výpovědi, pak lze o nespolehlivosti hovořit. Stejně tak nelze nemorálně jednajícího vypravěče-protagonistu románu Jaroslava Havlíčka *Neviditelný* (Havlíček 1958) označovat za nespolehlivého, neboť jeho vyprávění je vůči narativnímu adresátovi otevřené. Své motivace a záměry netají, „nespolehlivě“ pouze jedná v rámci fikčního světa (vzhledem k jiným postavám).

Za nespolehlivé vypravěče lze považovat takovéto vyprávěcí postavy až tehdy, je-li jejich „omezení“ využito ke klamavé strategii při podání příběhu.

Při četbě narativu s homodiegetickým vypravěčem jsme si vědomi, že čteme výpověď vypravěče, který je takto „lidský“ omezen z hlediska objektivity poznávání. (Samozřejmě, že mohou existovat homodiegetičtí vypravěči, kteří například vědí, co si myslí i jiné postavy, ale takový narativ čteme s vědomím, že jsou porušována konvenční pravidla rozumné fikci.)

Distinkce spolehlivost vs. nespolehlivost však neodpovídá distinkci objektivní podání vs. neobjektivní podání událostí fikčního světa z gnozeologického hlediska. Proto se domnívám, že otázka „Vůči čemu je určitá informace spolehlivá/nespolehlivá?“, není pro objasnění kategorie vypravěčské nespolehlivosti otázkou ústřední.

Je myslím zřejmé, že rozpory ve vypravěčově výpovědi nemůžeme poměřovat na základě korespondence s jakousi objektivně nazřenou skutečností fikčního světa. Vypravěčskou nespolehlivost by podle mého názoru bylo vhodnější chápat jako vypravěčovu snahu o záměrně klamnou prezentaci fikčního světa.

A identifikace výpovědi jako klamavé, nemusí vycházet z toho, že výpověď vypravěče nekoresponduje s „fikční skutečností“. Tvrdí-li vypravěč *A* a záhy pak *non-A*, aniž by zdůvodnil, že se dříve mýlil, či posléze prozřel apod., pak jím sdělované informace ztrácejí konstitutivní sílu; tvrdí-li vypravěč, že událost *A* je příčinou události *B*, ačkoli se to vzpírá logice příběhu či našim zkušenostem s událostmi z našeho aktuálního světa, pak je rovněž vypravěčova spolehlivost zpochybněna, aniž bychom měli cosi jako „přímý vhléd“ do fikční skutečnosti; sděluje-li vypravěč, že událost *B* je zapříčiněna událostí *A* a záhy pak tvrdí, že mezi událostmi žádný vztah příčinnosti nebyl, rovněž shledáváme v jeho výpovědi rozpor, aniž víme, zda událost *A* ve fikčním světě „skutečně“ způsobila událost *B*. Atd.

To, co označujeme jako nespolehlivost, není založeno na rozkrytí vypravěčovy výpovědi jako nepravdivé, ale na rozkrytí jeho vyprávěcí strategie jako klamavé. A tedy:

5. Nesrovnalosti ve vypravěčově výpovědi mohou být považovány za signály nespolehlivosti v případě, že jejich výskyt není ojedinělý a nahodilý a mohou být interpretovány jako vypravěčova klamavá strategie. Monika Fluderníková považuje za podmínku pro aplikaci konceptu nespolehlivosti přítomnost „odhalujícího schématu“. (Fluderník 1999) To je v našem vymezení implikováno.

Jako *nespolehlivou* je tedy podle mého názoru vhodné označovat pouze takovou vypravěčovu výpověď, kterou jsme s to interpretovat jako záměrně klamavou, ať už je vypravěčův záměr klamat uvědomělý (chce oklamat narativního adresáta), či nikoli (sebeobelhávání, sebeospravedlňování). Prostá omylnost vypravěče ve sdělení dílčího faktu fikčního světa či například dílčí chybné hodnocení fikčního světa není postačující podmínkou pro označení vypravěče jako nespolehlivého.

Lze se však setkat s narativy, u nichž nejsme s to rozhodnout, zda rozpory v textu objasníme tím, že poukážeme na omezenost kognitivních schopností vypravěče, či zda rozpory usvědčují vypravěče ze snahy klamat. Na vážkách, vyložíme-li vypravěčovu výpověď jako nespolehlivou či nikoli, můžeme být například v případě Dostojevského prózy *Něžná* (Dostojevskij 1980). Jedná se o retrospektivní vyprávění homodiegetického vypravěče, majitele zastavárny, který se několik hodin po sebevraždě své ženy pokouší rozpomináním na minulé události svého života a života stráveného společně s ženou dobrat vysvětlení, proč si jeho žena vzala život. Jelikož k vyprávění dochází velmi krátce po smrti jeho ženy, mohly by být rozpory ve vyprávění vysvětleny tím, že je jeho vědomí rozjitřené tragickou událostí. Jeho výpověď by tak mohla být chápána jako „spolehlivá“, ve smyslu ne-klamavého hledání důvodů v emocionálně vypjatém okamžiku. Avšak vypravěčova výpověď vyznívá především jako sebeospravedlnění jeho až patologického vztahu k ženě a jeho morálně pokřiveného jednání v životě vůbec. Proto ji lze chápat jako klamavou (ať už úmyslně, či neúmyslně, tzn. jako sebeklamavou), a tedy nespolehlivou.

U některých narativů však může být vyvolaná nerozhodnost, který z možných interpretačních rámců preferovat (zda vyložit vypravěčovu výpověď jako nespolehlivou či spolehlivou), podstatným účinkem díla a přiklonit se pouze k jednomu z interpretačních rámců by znamenalo tento účinek neutralizovat.

Ve svém příspěvku jsem pro zjednodušení zvažoval pouze případ narativu majícího pouze jednoho vypravěče, a to vypravěče vyznačujícího se jakousi stabilní spolehlivostí/nespolehlivostí. Samozřejmě však neopomím, že nespolehlivý vypravěč může být např. vypravěčem zasazeného narativu jako v případě *Utažení šroubu* Henryho Jamese (James 1994), kde je v extradiegetické rovině představena vypravěčka intradiegetického narativu jako navýsost „spolehlivá“ osoba, avšak její výpověď nelze než vyložit jako nespolehlivé vyprávění. Rovněž jsem si vědom, že narativ může mít vícero vypravěčů a celková narativní výstavba pak ovlivňuje rozhodování, zda výpověď jednoho z vypravěčů budeme interpretovat jako nespolehlivou, stejně jako jsem si vědom toho, že míra nespolehlivosti může být v rámci jedné vypravěčské výpovědi kolísavá.

Na závěr bych doplnil, že na základě představeného pojetí vypravěčské nespolehlivosti, jaké jsem v tomto textu představil, by bylo možno hovořit nejen o vypravěčské nespolehlivosti, ale rovněž o fokální nespolehlivosti. Skrze interioritu fokální postavy může být totiž fikční svět rovněž prezentován klamavým, tj. nespolehlivým způsobem.

LITERATURA

- BOOTH, W. C.: *The Rhetoric of Fiction*. Chicago: University of Chicago Press, 1983.
- COHN, D.: Discordant Narration. In *Style*, roč. 34, 2000, č. 2, s. 307–316.
- CHATMAN, S.: *Dohodnuté termíny*. Přel. Brigita a Luboš Ptáčkovi. Olomouc: Univerzita Palackého, 2000.
- CURRIE, G.: Unreliability Refigured: Narrative in Fiction and Film. In *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, roč. 53, 1995, č. 1, s. 19–29.
- FLUDERNIK, M.: Defining (In)Sanity: The Narrator of *The Yellow Wallpaper* and the Question of Unreliability. In Grunzweig, W. – Solbach, A.: *Grenzüberschreitungen: Narratologie im Kontext. Transcending Boundaries: Narratology in Context*. Tübingen: Narr, 1999, s. 75–95.
- HRABAL, J.: *Fokalizace. Analýza naratologického pojmu*. Praha: Daphin, 2011.
- KUBÍČEK, T.: *Vyprávěč. Kategorie narativní analýzy*. Brno: Host, 2007.
- NÜNNING, A. (ed.): *Unreliable Narration: Studien zur Theorie und Praxis unglaubwürdigen Erzählens in der englischsprachigen Erzählliteratur*. Trier: WVT, 1998.
- NÜNNING, A.: Unreliable, compared to what? Towards a Cognitive Theory of Unreliable Narration: Prolegomena and Hypotheses. In Grunzweig, W. – Solbach, A.: *Grenzüberschreitungen: Narratologie im Kontext*. Tübingen: Narr, 1999, s. 53–73.
- OLSON, G.: Reconsidering Unreliability: Fallible and Untrustworthy Narrators. In *Narrative*, roč. 11, 2003, č. 1, s. 93–109.
- PHELAN, J. – MARTIN, M. P.: The Lessons of „Weymouth“: Homodiegesis, Unreliability, Ethics, and The Remains of the Day. In Herman, D. (ed.): *Narratologies. New Perspectives on Narrative Analysis*. Columbus: Ohio State University Press, 1999, s. 88–109.
- RIGGAN, W.: *Picaros, Madmen, Naifs, Clowns: The Unreliable First-Person Narrator*. Norman: University of Oklahoma Press, 1981.
- YACOBI, T.: Fictional Reliability as a Communicative Problem. In *Poetics Today*, roč. 2, 1981, č. 2, s. 113–126.
- YACOBI, T.: Package Deals in Fictional Narrative: The Case of the Narrator's (Un)Reliability. In *Narrative*, roč. 9, 2001, č. 2, s. 223–229.
- WALL, K.: *The Remains of the Day* and its Challenges to Theories of Unreliable Narration. In *Journal of Narrative Technique*, roč. 24, 1994, č. 1, s. 18–42.
- ZERWECK, B.: Nespolehlivé vyprávění v dějinném kontextu. Přel. Martin Lukáš. In *Aluze*, roč. 13, 2009, č. 3, s. 40–59.
- DOSTOJEVSKIJ, F. M.: *Něžná*. Přel. Emanuel Frynta. Praha: Lidové nakladatelství, 1980.
- HAVLÍČEK, J.: *Neviditelný*. Praha: Československá spisovatel, 1957.
- JAMES, H.: *Utažení šroubu*. Přel. Radoslav Nenadál. Praha: Argo, 1994.
- STEVENSON, R. L.: *Podivný případ dr. Jeckylla a pana Hyda. Franchardský poklad. Falesánské pobřeží*. Přel. Jarmila Fastrová a Jaroslav Hornát. Praha: SNKLU, 1965.

UNRELIABILITY AS A DECEPTIVE NARRATIVE STRATEGY

Unreliability. Narrator. Interpretative Frameworks. Narrative. Fictional World. Narrative Strategy.

Narrative unreliability is conceived in this paper as an interpretation framework, which, however, cannot be accepted arbitrarily but only if the narrative text contains inconsistencies,

which can best be clarified by questioning the narrator's reliability. According to the author of the paper, the difference between narrative reliability and unreliability cannot be based on the author's insufficiency (moral, cognitive, etc.). A narrator with a certain limitation only becomes unreliable when his or her insufficiency or limitation is used for the purposes of a deceptive strategy when conveying a story.

*Mgr. Jiří Hrabal, PhD.
Nová hejčinská 1
779 00 Olomouc
Česká republika
j.hrabal@aluze.cz*